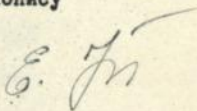

Харківський державний університет

На правах рукопису

НЕВЕЛЬСЬКА-ГОРДЄЄВА Олена Петрівна

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ

САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

(за матеріалами психологічних, педагогічних
та ергономічних досліджень)

Спеціальність: 09.00.08 - філософські питання
природознавства і техніки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Харків - 1994

Дисертація є рукопис.

Робота виконана в Харківському державному технічному
університеті радіоелектроніки

Науковий керівник

доктор філософських наук, доцент

ШТАНЬКО Валентина Ігорівна

Офіційні опоненти:

- Доктор філософських наук, професор

ЛОЗОВИЙ Віктор Олексійович

- Доктор психологічних наук, професор

СЕРЕДА Григорій Кузьмич

Провідна установа - кафедра філософії Харківського
державного інституту культури

Захист відбудеться "20" грудня 1994 року
о 15-15 години на засіданні спеціалізованої вченої
ради Д 02.02.05 при Харківському державному університеті
(810077, Харків, майдан Свободи, 4). *Aug 2-49-*

В дисертацію можна ознайомитись у центральній науковій
бібліотеці університету.

Автореферат розісланий "17" листопада 1994 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

МОРОЗКО Л.Г.

ЛНБ ім. В. Стефаника
України

ЛНБ України ім. В. Стефаника

00777212 (Q)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ. Проблема самовизначення особистості, завжди значуща як життєва проблема, у моменти моральних зворушень, в умовах руйнування раніш побудованих догм, при зміні цінносних орієнтацій, набуває особливого значення як для кожної індивідуальності, так і для суспільства в цілому. Це визначає актуальність дослідження самовизначення як філософської проблеми. Якщо в попередні десятиріччя зростання інтересу до проблеми зумовлено скоріш замовленням тоталітарного суспільства на пошук шляхів зовнішнього керівництва цим процесом (що, за змістом, скасовувало самовизначення як воно є), то останнім часом з відродженням цінностей індивідуальності, активізація досліджень процесу самовизначення є закономірним підсумком поширення простору волі і відображає логіку розвитку науки.

Філософське дослідження самовизначення допоможе рішення проблем особистості в психологічній, педагогічній та психотерапевтичній практиці.

СТУПІНЬ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ. Актуальність вивчення самовизначення зумовлює широке звертання до цього питання науковців різних галузей: філософів, психологів, соціологів, ергономістів, політологів, педагогів, мистецтвознавців. Дослідниками окреслюються різні види самовизначення: моральне, життєве, особисте, соціальне, навчальне, ігрове, професійне, світоглядне, реальне, ілюзорне, ситуативне, позиційне, релігійне, родинне, універсальне та інші.

Така різноманітність видів самовизначення свідчить не стільки про розрошеність та структурованість проблеми, скільки, навпаки, про відсутність систематизованого аналізу наявних підходів до проблеми, критеріїв виділення окремих ви-

дів та формулювання поняття самовизначення, філософського осмислення цього феномену. Створяться враження, що дослідники, користуючись терміном самовизначення, розуміють, про що йде мова, але як тільки виникає потреба дати визначення, виникає зіткнення з якимось вакуумом. Це підтверджує відсутність поняття "самовизначення" практично у всіх спеціалізованих словниках та енциклопедіях, включаючи філософські видання.

Разом з цим процес самовизначення широко досліджується з різних позицій. У межах загально-філософського аналізу феномен вивчали В.С.Біблер, Б.І.Головаха, М.О.Коган, І.С.Кон, О.В.Мудрик, В.Ф.Сафін, Л.В.Сохань, П.Г.Щедровицький та інші. Проаналізовані питання соціального значення проблеми самовизначення, розроблено розуміння цього феномену як знаходження людини свого положення у світі, яке скероване не в середину особистості, а назовні, а також розглянуто самовизначення через займання позиції у різних сферах життєдіяльності.

Підхід до самовизначення як особливої діяльності мислення, рефлексивної діяльності (Г.П.Щедровицький, П.Г.Щедровицький та ін.) дозволяє розглядати цей процес як штучно-технічно організований (Л.М.Карнозова, Б.І.Хасан), як побудову та самобудову особистості (О.С.Анисимов, О.М.Аронов), як перспективну форму рефлексії (І.М.Семенов, С.Ю.Степанов).

У соціально-філософському та соціологічному аспектах самовизначення досліджувалось О.П.Коркошко, М.Х.Титмой, Б.А.Саар та ін., у працях яких проаналізовані соціальні фактори, що впливають на життєве самовизначення молоді.

У психологічному та психолого-педагогічному ракурсах проблему досліджували К.О.Абульханова-Славська, Л.І.Божович, М.Р.Гінзбург, Л.М.Карнозова, А.В.Петровський, М.С.Ірджіников,

С.Л.Рубінштейн, О.В.Филипов, І.Г.Шендрик та ін. Самовизначення вивчалось через утворення мотивів та мети, як формування особистісних смислів, опосередкованих особливостями провідної діяльності; як здійснення процесу розв'язання протиріч, що виникають з співвідношення намірів та можливостей.

У психотерапевтичній практиці уявлення про самовизначення набуло розвитку у працях в.Франкла, К.Хорні та ін.

Але отримані результати не вичерпують рішення проблеми самовизначення. Вони відзначаються відсутністю узгодження у розумінні змісту самовизначальницького процесу, неоднозначністю розуміння його ролі для особистості.

настійно вимагає подальшого дослідження суть феномену самовизначення, співвідношення поняття самовизначення з колом філософських понять, таких як воля, відповідальність, самопізнання. За межами дослідження залишаються розумові засоби процесу самовизначення, фактори його формування та розвитку.

МЕТА ТА ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Основною метою дисертаційного дослідження є аналіз суті та механізму самовизначення особистості, дослідження його особливостей, розуміння яких має методологічне значення на різних рівнях виховання та навчання.

Для досягнення цієї мети у ході дослідження вирішувались такі завдання:

- визначення сутності та природи процесу самовизначення;
- осмислення співвідношення понять самовизначення та волі;
- з'ясування критеріїв самовизначальницького вибору;
- виявлення ролі та місця самовизначення у процесі розвитку та становлення особистості;
- аналіз ситуацій, які зумовлюють прояв самовизначення;

- з'ясування типологічних особливостей самовизначення;
- вивчення ментальних технік, які реалізуються особистістю при самовизначенні.

МЕТОДОЛОГІЧНОЮ ТА ТЕОРЕТИЧНОЮ ОСНОВОЮ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ є гуманістичні принципи розвитку людини, які стверджують значимість та цінність кожної особистості. Дисертація виконана у руслі розробки сучасної філософської теорії особистості. Авторська концепція спирається на принципи діалектичного розуміння світу, сформульовані у сучасній вітчизняній та світовій філософії та традиції німецької класичної філософії, що пов'язано з пошуком та конкретизацією розумових технік, які лежать в основі самовизначення. У дисертаційній роботі використовуються результати конкретно-наукового вивчення феномену психологами, педагогами, соціологами.

НАУКОВА НОВИЗНА Дослідження полягає в аналізі сутності самовизначення під кутом зору збереження особистості через співпадіння поведінки людини з індивідуальною самістю. Вперше зроблена спроба виділити концептуально різні підходи до розгляду феномену. Вперше досліджена тенденція змінення фокусу філософського пошуку вирішення проблеми: від соціального рівня розгляду до індивідуального рівня; від гранично широко поставленої філософської проблеми до вирішення питання що до засобів та механізмів самовизначення особистості, - це дозволяє розвести підхід до самовизначення як до філософського поняття, та підхід, який конкретизує індивідуальні особливості самовизначення особистості.

Зміст положень, які мають наукову новизну та виносяться на захист, полягає у наступному:

1. З'ясовано, що самовизначення має культурну природу; його сутністю є постійний процес встановлення та змінення

кордонів своєї самості, свого "Я" як особистості, для якої самовизначитися означає співпасти з встановленою самостійною межею, зібрання себе як особистості.

2. В роботі виявлено, що самовизначення діється у волі як просторі можливостей; здійснення самовизначення є одночасно обмеження цього простору, звуження простору волі або загублення його. Встановлено, що відповідальність особистості, яка самовизначається, є відповідальність перед своїм "Я", є відповідність поведінки іманентно-властивому "Я", наповненість будь-якої діяльності людини особистісним смыслом.

3. Обґрунтовується твердження, що критерієм самовизначального вибору є межа особистісної самості.

4. У дисертації обґрунтовується погляд на самовизначення як форму захисту особистісної структури. Проаналізовано уявлення про самовизначення як про функціональний розумовий орган, що прижиттєво формується, який не лише характеризує особистісний розвиток, але, функціонуючи, відповідає за збереження особистісної структури.

5. Встановлені відмінності у самовизначенні людини, які пов'язані з особливостями особистості, що виявляються у способі осмислення буття, засобі включення людини у соціальні процеси. Окреслені чотири типи самовизначення особистості: творець; людина, що пізнає; виконавець, гравець.

6. Показано, що самовизначення є процес, який розвивається. Показано, що цей процес може запускатись у спеціально організованій ситуації, яка задає не тільки вибір, але і ставить умови для оволодіння ментальними техніками цього особистісного процесу.

7. Обґрунтована наявність особливих ментальних технік самовизначення, окреслені деякі з основних - техніки віддив-

нення та запуску двійника.

Особистий внесок дисертанта полягає у з'ясуванні суті самовизначення особистості, розробці механізму та обґрунтуванні ментальних технік самовизначення.

ТЕОРЕТИЧНА ТА ПРАКТИЧНА ЦІЛНІСТЬ, АНГОВАЦІЯ РОБОТИ.

Розробка проблеми самовизначення особистості сприяє сілзь глибшому розумінню людини і її можливостей, розвитку філософської теорії особистості, поширенню можливостей психологічної концепції корекції людини під час індивідуально-особистісних кризисів. висновки та положення дисертації можуть бути використовані у пізнанні особистості, при викладанні курсів філософії, психології, ергономіки, в психологічній, психотерапевтичній і педагогічній практиці, а також при ергономічному проектуванні систем "людина-техніка".

Основні положення, ідеї та висновки дисертаційного дослідження відбиті у 13 публікаціях автора. Висновки та рекомендації роботи знайшли застосування у ряді звітів про науково-дослідну діяльність Харківського інституту дизайну, серед яких: "Проектування маркетингу у науково-технічній діяльності Харківського фізико-технічного інституту АН України" (1988), "Проведення прогностичних проектів за темою: світ диспетчера. Середовище діяльності диспетчера у транспортних системах майбутнього" (1989), "Проведення допроектних досліджень та розробок прогностичних проектів за темою: ігри нових поколінь - підлітково-молодіжний центр майбутнього" (1990), "Аналіз і розробка принципів комплексної естетичної організації виробничого та міського середовища заводу Ливарних машин м.Павлограда" (1991) та ін.

Питання дисертаційного дослідження висвітлювались та обговорювались на ряді конференцій та семінарів: на теоре-

тичній конференції "Методологічні проблеми взаємозв'язку фундаментальних досліджень та розробка інтенсивних технологій" (Обнінськ, 1987), на УП Всесоюзній конференції по інженерній психології (Ленінград, 1990); на 6 міжрегіональних та республіканських конференціях та семінарах: на ХУП Міжрегіональному семінарі "Ергономіка та ефективність систем "людина-техніка" (Ігналіна, 1991), на I Латвійському семінарі "Актуальні проблеми системо-діяльнісної методології і організаційно-діяльнісних ігор" (Рига, 1989), на науково-практичній конференції "Організаційно-управлінська психологія: проблеми та перспективи" (Ростов-на-Дону, 1990), на теоретичному семінарі "Проблема саморозвитку особистості: методологія та практика" (Луцьк, 1989), на науково-практичних семінарах "Людський фактор у сучасному автоматизованому виробництві" (Хабаровськ, 1987 і 1989), на міжвузівській науково-методичній конференції циклу "Актуальні питання навчання та виховання студентів" (Харків, 1991); на семінарі лабораторії ергономічного дизайну Харківського інституту дизайну "Проблема людського фактору у масовій культурі" (1990).

Основні наукові результати дисертації були апробовані під час проведення організаційно-діяльнісних ігор, зокрема, за темою "Конкурс на заміщення посади керівника центру НТМ Харківського інституту радіоелектроніки (1988), "Проектування маркетингу у науково-технічній діяльності Харківського фізико-технічного інституту АН України" (1988), "аналіз та проектування шляхів розвитку Марієвського політехнічного інституту" (Ишкар-Ола, 1989), "Ігри нових поколінь - підлітково-молодіжний центр майбутнього" (Харків, 1990), "Проблема організації конверсії та науково-технічної політики у Харківському регіоні" (1991).

СТРУКТУРА ДИСЕРТАЦІЇ. Робота складається з вступу, трьох розділів, що включають 9 підрозділів, висновків та списку літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність проблеми, подається скорочений аналіз ступеню її наукової розробки, окреслено мету та завдання дослідження, методологічні і теоретичні основи та принципи їх вирішення, формулюється наукова новизна та значення отриманих результатів.

Перший розділ "Самовизначення як проблема філософського та конкретно-наукового дослідження" відкривається підрозділом 1.1. "Проблема самовизначення людини в історії філософії", в якому висвітлюються передумови становлення феномену самовизначення як філософської проблеми. Природа самовизначення така, що для філософа вона не може не бути представлена у двох ракурсах: як філософська проблема, що має моральні, етичні, психологічні і історичні аспекти, та проблема, яка стоїть перед особистістю науковця як суб'єкта філософської думки, що здійснює активну життєдіяльність у просторі соціума.

Спочатку дослідження самовизначення здійснювалось у контексті його суспільної значимості. Пізніше, починаючи з 17 століття, центральне місце у філософських роздумах зайняло питання про засоби самовизначення; в подальшому фокус досліджень змістився на механізм процесу самовизначення.

підрозділ 1.2. "Самовизначення особистості у теорії та практиці сучасної науки" відкривається параграфом 1.2.1. "Етимологічний аналіз та метафора самовизначення", з якому розглядається етимологія слова "самовизначення" у різних мо-

вах. Використовуючи це слово у звичайних обставинах, людям не важко зрозуміти його значення в контексту, однак спроба окреслити зміст цього поняття нашоюхується на ряд труднощів, подібних тим, які виникали у Августина при визначенні часу. Етимологічний аналіз дозволяє з'ясувати термін "самовизначення" як співпадіння із своєю межею, що складає в кінцевому рахунку долю: я сам визнаю себе як М.

Параграф 1.2.2. "концептуальні підходи до проблеми самовизначення" присвячений аналізу концепції, які мають місце у сучасних наукових дослідженнях. У літературі описані численні види самовизначення, але не лише відсутня класифікація їх, а навіть не досліджене співвідношення одного з одним. З'ясування, що виникає при аналізі певних у науковій літературі точок зору, пов'язані з нез'ясованістю філософських підвалин проблеми. Здійснена нами спроба класифікувати та окреслити різні підходи до проблеми дозволила виділити чотири концептуальні напрямки дослідження самовизначення через:

- 1) сенс життя;
- 2) мотиваційну сферу як джерело розвитку особистості;
- 3) позиційну ознаку;
- 4) рефлексів як особливу форму мислення.

Розуміння самовизначення як знаходження свого місця у світі, що має напрямок не всередину особистості, а зовні, розглядається у роботах І.С.Кона, Л.В.Бондаренко, Д.І.Фельдштейн та ін. стверджують, що самовизначення людини здійснюється через усвідомлення взаємозв'язку "Я-світ", "Я-інша людина", "Я-суспільство".

Другий підхід подано виключно психологічними роботами: Д.І.Божович вважає, що самовизначення школярів є мотиваційним центром, який зумовляє їх поведінку та їх відношення до

навколишнього світу, І.Г.Шендрик розкриває цей феномен як єдиний процес створення мотивів та цілей (формування особистісних смислів).

Наступний підхід можна назвати позиційним, бо він об'єднує дослідження, що розвивають погляд на вивчаєний феномен як діяльність, маючи напрямом на усвідомлення особистістю своєї життєвої позиції, яка формується у середині координат системи відносин. Цей підхід поєднує роботи К.О.Абульханової-Славської, О.В.Мудрика, М.Х.Титми та ін.

Останній підхід розглядає самовизначення як рефлексивний процес (П.Г.Щедровицький). Самовизначення може виступати як штучно-технічно організований процес, як оудівництво себе, як перспективна форма особистісної рефлексії.

Відсутність уявлення про сутність процесу самовизначення підводить до реальної загрози підміни ситуації дійсного самовизначення ситуацією формального вибору, бо саме вибір найчастіше виступає приводом для віднесення ситуації у розряд самовизначальницької. Це зумовило тематику наступного параграфу 1.2.3. "Роль вибору у процесі самовизначення". У параграфі стверджується, що вибір у процесі самовизначення є не механічний вибір, визначений самою ситуацією, іншою людиною, авторитетом думки. Наше завдання показати місце вибору у механізмі самовизначення. Рішення його усуне суперечність думок щодо питання усвідомлення або усвідомлення вибору, вирішить питання критерієм вибору.

Вивчення самовизначення у конкретних науках поза загальнофілософською усвідомленістю механізму цього процесу та його ролі для особистості висвітлює ряд особливостей проблеми, які, безумовно, мають велике значення для її рішення, але виявляються рядополіжні й нібито не входять у єдину картину

самовизначальницького процесу, чому присвячено параграф 1.2.4. "Особливості процесу самовизначення: психологічні, соціологічні та педагогічні дослідження". Ніби грані кубика, що перевертається, фокусуються у дослідженнях окремі аспекти самовизначення як наукової проблеми: самовизначення та образ майбутнього; пролонгованість процесу; однорівневість та різнорівневість самовизначення; самовизначення та особистий смисл; самовизначення та типологічні особливості особистості; роль самооцінки у процесі самовизначення; організація ситуації, яка сприяє формуванню процесу самовизначення - але відповіді на питання - як влаштований зсередини цей кубик - немає.

Шлях вирішення цього питання - філософське осмислення проблеми самовизначення, дослідження механізму цього процесу та вихід на закономірності індивідуального опанування самовизначальницьким процесом, чому й присвячений другий розділ "Сутність, механізм та ментальні техніки самовизначення особистості". Підрозділ 2.1. "Про суб'єкта самовизначення" присвячений питанню усвідомлення людиною себе як суб'єкта самовизначення.

Ситуація, у якій самовизначення нагтовхується на будь-які бар'єри, виявляється відкритою і суб'єкту самовизначення, і зовнішньому спостерегачу. Гамлет не може прийняти рішення, бо не в змозі здійснити самовизначення, але й кидати монету з метою встановити, яке рішення прийняти (віддати себе у руки долі), також не може, бо це позбавило його самостійного визначення себе, надзвичайно важливого для особистості як носія культурно-гуманістичних цінностей. Герой не мислить собі відмову від самовизначення, але й здійснити його не в змозі. Гамлет не позбавлений розуму, а проблематизо-

ваний - особистість звернена у середину, у свій особистісний світ, розум зайнятий пошуком відсутніх ментальних технік, що дозволили б здійснити самовизначення.

На відміну від інших, які вважають, що Гамлет так і не здійснив самовизначення, ми бачимо підставу стверджувати протилежне: самовизначення здійснилось, процес, який так довго гальмувався відсутністю ментальних технік, у данному випадку - відсутністю самообразу, який задає межі особистості - на питання: "Хто я?" - не було цілісної відповіді, миттєво відбувається під час зустрічі з подобою, яка є Я сам. Цей образ - Лаерт. "У моїй долі я бачу відображення його долі...", - каже Гамлет та з цієї хвилини все подальше є вже не наслідком слабкої волі, а, навпаки, волевиявленням йти вибраним шляхом, зневажаючи трагічним передчуттям: час прибуття ситуації вже безвідносний до прийнятого героєм рішення, що засноване на здійсненні самовизначенні.

У підрозділі наведені психологічні експерименти, що демонструють труднощі у ході процесу самовизначення. Таким чином, зафіксована нами складність розгляду конкретними науками самовизначення та його суб'єкту, демонструє необхідність переходу філософського аналізу з рівня соціуму на індивідуально-особистісний рівень.

Підрозділ 2.2. "Самовизначення як феномен культури: шлях людини від передвизначення до самовизначення" присвячений усвідомленню культурної природи процесу. Непідвладна ситуація народження людини приводить до уявлення про стійкість долі, що зводить будь-яку спробу самовизначення до передвизначення. У цьому випадку сама себе визначає лише доля, "Я" опиняється детермінованим фатальними обставинами. Але у цій рамці можливо вбачити достатній ступінь волі: людина взмоє

вибирати – промовчати або заступитися за несправедливо ображеного, збрехати або сказати правду.

Самовизначаючись, особистість ставить собі межі у різних площинах та, у першу чергу, у моральній. Й від того, як я сам себе визначу, де розставлю свої межі, залежить який шлях я оберу.

Установлення кордонів "я" взаємопов'язане з пошуком смислу життя, наповненності свого існування, своїх дій смислом. У-смишлювати, надати смисл – означає спроектувати мое "я", мою самість на площину дійсності. Смишли витікають не з діяльності, а з кордонів особистісного "я", з розповсюдженості або зібраності, фокусованості чи розпливчатості духовної самості. Пошук особистістю індивідуального смислу буття на рівні ментальної техніки уявляється як концентрація "я", збирання "я" у одному місці внутрішнього простору, або як інвентаризація меж, пошук досі незадіяних, неосвітлених внутрішнім поглядом кордонів "я", пересування кордонів.

Пошук свого шляху передбачає наявність невизначеності, яка розуміється як відсутність реперних точок. У полі цієї невизначеності людина відчуває дискомфорт, оудучи позаволеною осмишлення діяння. поза простором волі не може здійснюватися процес самовизначення. Але особистість не падає у простір волі, як з кручі у ріку, що неозпечно для життя людини у першому, та для особистісної структури, у іншому випадку, а опановує волею поступово. поступовість оволодіння процесом самовизначення свідчить про "неприродженість" його, про формування нарівні з формуванням особистісної структури. не виключені випадки, коли процесом самовизначення людина так і не оволодіває.

Таким чином, самовизначення є встановлення своєї ме-

хі - кордонів, у яких усе, що здійснюється мною для мене як особистості припустимо, не іде у розвіг з моїм самостоянням, моїм моральним підґрунтям. вчинки, що виходять за межі мого морального підґрунтя, неможливі для мого "я". Або людина розширяє межі свого "я", перевизначає себе - будує нові кордони, або вмирає - вмирає фізично (стріляється, розтинає венни) або психічно: людина губить своє "я", губить себе, що призводить або до психічної хвороби відразу, або поступово втрачається моральне обличчя.

Самовизначенню як феномену культури, як процесу, що має рефлексивну природу, у руслі концепції Л.С.Виготського характерні тіх закономірності формування процесу, як і формування мислення: первісне оволодіння самовизначенням у екстериоризованому вигляді. За ступенем оволодіння розумовими та самовизначальницькими процесами відбувається їх інтеріоризація та згортання. В стані затруднення суб'єкт звертається до розгорнення процесу, у тому числі й до екстериоризації.

У цьому ракурсі суперечна точка зору на те, що шлях самовизначення людини можливий лише за умовами максимальної напруги сил людини, так званого подвигу. Людина лише робить те, що здається їй як особистості природним, вчиняє за велінням своєї совісті або морального обов'язку, а чи буде оцінена ця дія іншими як подвиг є лише оцінюють постфактум. Свідомо обрана форма життя Г.С.Сковородою не постає перед людством інакше як подвиг особистості, але для самого філософа інший шлях був неможливий.

В підрозділі 2.3. "Сутність та механізм самовизначення особистості" розглядається самовизначення як засіб забезпечення цілісності "Я" та його рефлексивна природа. Здійснений фіхте розділ Я-рефлексуючого та Я-рефлексуючого, забезпечує

особистості свободу як простір можливостей через постійний перехід від Я-діючого до Я-рефлексуючого. На відміну від моделі самовизначення Фіхте, "Я" у нашій моделі уявляється не окремою точкою, а об'ємним просторовим утворенням, сферою, межі якої - замкнений бар'єр, що утримує зсередини "Я". Таке ускладнення метафоричного образу дозволяє побачити розповсюдженість "Я", зміну його конфігурації.

В роботі обґрунтовується твердження, що самовизначення можливе лише у просторі свободи, яка не породжена, не задана, а засвоєна, придбана. Свобода є нескінченність, а згідно з традицією німецької класичної філософії місце де людина нескінчена, знаходиться саме у мисленні. Самовизначення здійснюється у ментальному просторі як процес, що має рефлексивну природу, а поведінка людини є результатом самовизначення. Свобода має на увазі самостійне формування критеріїв вибору, на основі чого вже й відбувається сам вибір. Таким чином, розуміючи самовизначення як ментальний інструмент, що формується особистістю у процесі її життєдіяльності, ми стверджуємо, що якщо людина не оволоділа цим умінням, тоді ніякого самовизначення вона не здійснює, оо просто вибір з двох або декількох альтернатив може залишатись лише вибором, а самовизначальницький процес буде відсутнім.

У підрозділі 2.4. "Самовизначення у контексті відповідальності та особистісного смислу" обґрунтовується погляд на відповідальність особистості, яка самовизначається, як відповідальність перед своїм "я", як відповідність поведінки іманентно-властивому "я". Коли "я" відповідає за себе, "Я" входить у простір волі, де визначивши особистісну значимість та сформувавши ціннісно-особистісні смисли, є можливість діяти відповідно цим смислам.

В роботі показано, що людина, чим би вона не займалася, яку б діяльність не здійснювала, наповнює її особистісним змістом. Дослідження, проведені нами, дозволили запропонувати 4 типи самовизначення, в основі виділення яких лежить особистісна осмисленість буття - творець; людина, що пізнає; виконавець; гравець. Людина як творець - створює нове, неповторне; як суб'єкт пізнання - реалізує пізнавальний інтерес; як виконавець - точно діє за взірцем та строго утримується запропонованого алгоритму; як гравець - кожного разу створює себе заново. Тип осмислення буття показує особливості "Я" як сутності, що самореалізується, провідний спосіб включеності у соціальні процеси.

Психологічна підстава запропонованої нами класифікації є зміна провідного мотиву та об'єкту скерованості його: на себе або на оточуючий світ. У виконавському типі самовизначення пізнавально-перетворюючий мотив не є провідним, смислотворчим. У пізнавальному типі самовизначення він, ставши смислотворчим для особистості, скерований на оточуючий світ. У творця мотив скерований на себе та на оточуючий світ. У гравця наявний пізнавально-перетворюючий мотив як смислотворчий, але він скерований лише на себе.

Використання запропонованої типології самовизначення дозволяє оптимізувати діяльність людини-оператора під час проектування систем "людина-техніка" через реалізацію гуманістичної ергономічної концепції та впровадження авторської концепції психологічної релаксації.

Уволодіння самовизначальницьким процесом для особистості пов'язане з освоєнням особливих ментальних технік, які дозволяють Я-рефлексуючому отримати інформацію про Я-діяче. Це ставлячи завдання вивчити весь спектр наявних технік, у

підрозділі 2.5. "Ментальні техніки самовизначення" розглядаються деякі з них: на матеріалі художніх творів висвітлюється техніка використання двійника, яка реалізує віддивнення особистості; на матеріалі психотерапевтичної практики висвітлюється техніка самозбирання як пошук конструктивів власного "Я" та техніка саморозповідження як знаходження та осмислення нових цінностей. Обґрунтовується гіпотеза, що самовизначення є особливим ментальним органом, який формується з ментальних технік.

Опанування самовизначенням є особливий процес, навчання якому може бути специфічно організоване, що знайшло відображення у розділі 3 "Самовизначення: моделювання та умови формування процесу". Підрозділ 3.1. "Організаційно-діяльнісна гра як простір вивчення процесу самовизначення" присвячений з'ясуванню особливостей власне організованих заходів; щодо аналізу проблемної ситуації, різнобічного розглядання проблеми та переведення її у систему завдань, засоби для рішення яких вже існують або спеціально формуються у розвитку ігрового процесу. Організаційно-діяльнісна гра дозволяє: 1) усвідомити свою позицію через подолання злиття з умовами життєдіяльності (техніка самозбирання); 2) зайняти позицію, що раніш не займалася, або вже не притаманну, що являє собою запуск двійника, дозволяючи тим самим спостерігати за можливими колізіями, що відбуваються нібито зі мною, та нібито не зі мною одночасно; бачити дії свого двійника, які одночасно є власні дії, а далі вибирати, що тут є власністю моєї особистості, а що чуже та нехарактерне для моєї самості, протирічить їй.

Підрозділ 3.2. "Формування процесу самовизначення у дітей" відкривається параграфом 3.2.1. "Організаційно-діяль-

нісна гра з дітьми як дослідницький матеріал", в якому розглядається специфіка ігрового простору. Параграф 3.2.2. "Роль ігрового матеріалу у виявленні простору волі" розкриває умови виникнення ситуацій, що ініціюють самовизначальницький процес.

У параграфі 3.2.3. "Присутність простору волі у організаційно-діяльній грі" аналізуються конкретні ігрові ситуації, що залучають дітей до оволодіння простором самовизначення. Так, ситуація виділення критеріїв оцінки продемонструвала школярам, що оцінка (не учбова, а особиста) зводиться не до двох складників - правильності та охайності, а до множинності їх, до того ж критерій "правильність" в умовах гри було виключено дітьми з цієї множини - нема вірного чи невірного варіанту дитячої гри. Таким чином, умовою пред'явлення простору волі стало зняття акцентування зовнішнього критерія, який традиційно задавався учбовою ситуацією, та формування ситуації за самостійним формуванням критеріїв оцінки.

Параграф 3.2.4. "Відсутність процесу самовизначення: фрустрації та конфлікти" містить у собі опис фрустраційних моментів, що виникають внаслідок несформованості самовизначальницьких структур особистості та аналізує можливості їх зняття у процесі оволодіння самовизначенням. Суб'єктивна позитивна оцінка є критичним зламним моментом процесу зняття фрустрації.

На закінчення підведені підсумки проведеного дослідження, сформульовані його основні результати та деякі перспективи подальшої розробки проблеми.

Основний зміст роботи відображено в публікаціях:

1. Некоторые аспекты функционирования социально-психо-

логической информационной службы "Ваше настроение".// Актуальные проблемы социальной психологии. - Кострома, 1986 - С.100-102.

2. Особенности производственного утомления поездного диспетчера.//человеческий фактор в современном автоматизированном производстве. - Хабаровск, 1987. - С.181-185. (в соавт. с Е.О.Авраменко).

3. Учет общих эргономических требований как путь активизации человеческого фактора в конструкторско-проектных работах.//Методологические проблемы взаимосвязи фундаментальных исследований и разработок интенсивных технологий. Материалы к УШ Международному конгрессу по логике, методологии и философии науки. - М.-Обнинск, 1987. - С.218-221. (в соавт. с Е.О.Авраменко).

4. Смислообразующий мотив деятельности диспетчера как системоформирующий фактор при проектировании АСУ.//Человеческий фактор в современном автоматизированном производстве. - Хабаровск, 1989. - С.76-79.

5. К вопросу о различии социального и ситуационного самоопределения в организационно-деятельностной игре.//Актуальные проблемы системодеятельностной методологии и организационно-деятельностных игр. - Рига, 1989. - С.89-93.

6. Единые центры управления: человеческий фактор.//Железнодорожный транспорт, 1989, № I - С.26-28 (в соавт. с Е.О.Авраменко, А.С.Мазуром, М.М.Тихомировой и др.).

7. Смислособразующий мотив деятельности как системоформирующий фактор при проектировании транспортных систем будущего.//проблемы инженерной психологии: материалы 11 Всесоюзной конференции по инженерной психологии. - Ленинград: 1990 - С.124.

8. Многофазная организационно-деятельностная игра как новый психологический метод анализа сложных проблемных ситуаций. // Вестник Харьковского ун-та, № 344. Психология личности и познавательных процессов. - Харьков: Основа, 1990 - С.52-56. (в соавт. с Н.В.Тотьмениновой, Я.Л.Пундиком, А.В.Шило).

9. Самоопределение в организационно-управленческой деятельности: ритуал и непосредственность. // Организационно-управленческая психология: проблемы и перспективы. - Ростов-на-Дону, 1990 - С.7-10.

10. К исследованию поэтики организационно-деятельностной игры. // Организационно-управленческая психология: проблемы и перспективы. - Ростов-на-Дону, 1990 - С.97-101. (в соавт. с Я.Л.Пундиком, А.В.Шило, А.С.Юхтманом).

11. Эргономическая концепция выбора релаксационных мероприятий. // ХУП Международный семинар "Эргономика и эффективность систем "человек-техника". - Игналина, 1991. - С.47 (в соавт. с Е.В.Жорником).

12. Проблемы гуманизации операторской деятельности в инженерно-психологическом проектировании систем "человек-техника". // Вестник Харьковского ун-та № 366, "Психология личности и познавательных процессов" - Харьков: Основа, 1992. - С.55-57 (в соавт. с А.В.Шило).

13. Типология самореализации личности в трудовой деятельности. // Проблема человеческого фактора в массовой культуре. - Харьков, 1990. Депонировано во ВНИИТЭ, № 57-ТЭ-С. 147-156.

Невельская-Гордеева Э.П. Философский анализ проблемы самоопределения личности (на материале психологических, педагогических и эргономических исследований).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.08 - философские вопросы естествознания и техники, Харьковский гос. ун-т, Харьков, 1994.

Содержание диссертации отражено в 13 научных публикациях, в которых исследуется сущность самоопределения и обосновывается взгляд на понимание его как процесса установления и изменения границ своего личностного "Я". Установлено, что самоопределение реализуется в свободе как пространстве возможностей и одновременно сужает это пространство. Осуществляется самоопределение посредством ментальных техник. В работе рассмотрены некоторые из них (техники остранения и запуска двойника).

Выводы могут быть использованы в философской концепции личности, психотерапевтической практике, при эргономическом проектировании систем "человек-техника".

Nevel'skaja-Gordeeva E.P. Philosophical analysis of the problem of self-determination of the person (on the basis of psychological, pedagogical and ergonomical researches).

Competitor's dissertation scientific grade of candidat of philosophical sciences speciality 09.00.08 - philosophical questions of natural science and technics, Kharkov's State University, Kharkov, 1994.

The contents of the dissertation is reflected in 13 scientific publications, in which the essence of self-determination is the subject under research and its comprehension as the process of setting and changing the boarders of personal "ego". In the course of work it was established that self-determination realizes it self in freedom as in space of opportunities and at the same time makes this space narrower. This self-determination is realized with the help of mental technics. On this dissertation some of them were the subject of observation (the technics of strangeress and involving the human-double).

The conclusions may be used in the philosophical conception of personality, psychoterapeutic practices, ergonomic projectation of human-technical systems.

Ключові слова:

самовизначення особистості, ментальні техніки, рефлексія.

підписано до друку *31.10.1994* р. формат 60x84 1/16
папір для розмножувальних апаратів, друк офсетний,
ротант, вд ХОС, замовлення 1542 тираж 100
310002, м.Харків, вул.Маршала Бажанова, № 28.

455007

AB 31.316

AB 31.316